

Shopping, vardagslivets prisma

MY HELLSING OCH JOHANNA ILMAKUNNAS

”**H**ANDLADE JULKLAPPAR, inga af så högt värde just men desto fler till antalet så att det steg till artige pengar nog” skrev Carl Henrik Robsahm från Täby i sin dagbok den 22 december 1836. Danföredan-föredan fylldes butikerna av julklappshandlande stockholmare. Man vimlade, träffade på bekanta, intog uppenbarligen en och annan starkdryck på något av stadens många utskänkingsställen. Robsahm stod punktligt men förgäves och väntade på sitt resesällskap Holmgren för att åka tillbaka till sin gård Gribbylund. När Holmgren så småningom dök upp hade han inte gjort några av sina planerade inköp i form av kaffe, risgryn eller peppar. Dagboken behövde inte precisera att han sannolikt hade tappat bort tiden på någon näringsinrättning i staden mellan broarna. ”Antalet på Juhlklapparne utgjorde mellan 3 och 4000, och det är mängden av Paketer som gör Ungdomen Storögd”, noterade Robsahm på julafton och framhävde indirekt sitt goda husbondskap. Han hade bestämt reglerna för julklappsöppningen – ingen fick öppna något förrän alla paket hade fördelats ”wilket wäl en smula wäldför tålamodet men låter Fantasien måla sig gyldene förhoppningar”.¹

Vanan att ge julklapp och således handla eller tillverka dem hade blivit allt vanligare inom högreståndsmiljöer under andra hälften av 1700-talet. Drygt femtio år tidigare än Robsahm och Holmgren gjorde sina inköp, 22 december 1784, mötte den franske ambassadsekreteraren Pierre de Gaussen självaste Gustaf III i en butik. Kungen valde en mängd smäsaker för att fägnas sitt hov. Liksom Robsahm talade Gustaf III blygsamt om sina förvärv: ”Han frågade vad jag tyckte om hans inköp [...] ’De är inte alltför vackra’, påstod han”. Men Gaussen försäkrade kungen ”att det är givaren som avgör presentens skönhet och pris”.²

Denna antologi analyserar shopping som företeelse och upplevelse från början av 1700-talet till 1800-talets första hälft, en period då shopping blev ett betydelsefullt fenomen i europeiska storstäder. Med Stockholm som fallstudie skildrar boken utvecklingen av särskilda affärsstråk, handlares och hantverkares arbetsvillkor och sociala status samt marknadsföringens argument och former. Primärt fokus är shopping av varor som inte behövdes för livets direkta nödortorft

utan som formade livsstilsideal. Emellertid kommer boken att problematisera en uppdelning mellan behov, nöje, lyx och nödvändighet. Boken belyser hur shopping formade identiteter grundade på social status, genus och personlighet hos olika grupper av konsumenter, från skådespelare till prinsessor. Handlaren på den här tiden var även ofta producent, och han eller hon sålde inte bara föremål utan förhoppningar och drömmar.

Stagnationens knapphet och modernitetens överflöd – en förenklad historia

Konsumtionshistoria som forskningsfält föddes ur föreställningen om det långa 1700-talet som en brytningstid. Upplysningens och revolutionernas sekel har skildrats som tröskeln till ett modernt samhälle i politiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt hänseende. Globala flöden av människor och tankar stimulerade intellektuell förkovran. Tekniska framsteg, förbättrad infrastruktur och läs- och skrivefärdigheter bidrog till upplösningen av ståndssamhället och liberaliseringen av näringslivet. Personer som kunde dra fördel av handelns och de finansiella systemens utveckling samlade stora förmögenheter. 1700-talet innebar emellertid ett ökat välstånd för bredare lager av Europas befolkning. Med ökad köpkraft och möjligheter till rörlighet fanns utrymme och drivkraft för individer att uttrycka sin identitet och personlighet genom föremål och tjänster de förvärvade och omgav sig med.³

Enligt en etablerad utvecklingslinje har historiker, statsvetare och ekonomer beskrivit Stockholm som en stagnerande stad under perioden 1700–1850. Tillväxtkurvan stod still, invånarantalet höll sig omkring 70 000 invånare, dödligheten var hög och de sanitära förhållandena undermåliga för alla sociala skikt. Juridiska regleringar hämmade ett dynamiskt näringsliv och indirekt en förbättrad levnadsstandard.⁴ I mitten av 1800-talet avskaffades skrän och gillen, vilket stimulerade näringslivet och ekonomin.⁵ Detta avspeglas i det sena 1800-talets moderna stenstad med nya stadsdelar och förtätning av befintlig bebyggelse. Från denna tid finns också flera välkända exempel på kommersiell arkitektur i

◀ Föregående uppslag. Kuvertväska i broderat siden, 1800-tal. Stockholms stadsmuseum.

1 Liljewall & Robsahm 2017, s. 294–295.

2 ”il me demanda comment je trouvois ses achats c etoient de petites bagatelles. cela n'est pas trop beau dit-il. Ce quoi je repondis c'est la main qui en fait la beauté et le prix”, Pierre-Jean-François, chevalier de Gaussen, Journal, 22 december 1784, Mémoires et documents, Suède, Archives des affaires étrangères, La Courneuve, vol. 19.

3 Se t.ex. Kwass 2022; Trentmann 2016; Ryckbosch 2015; Trentmann 2012; De Vries 2008; Roche 1997; Brewer & Porter 1993.

4 Eggeby & Nyberg 2002; Nilsson 2002.

5 Att denna förändring hade en relativ praktisk betydelse framhålls av Lindberg 2001.

Arsenalsgatan mot Jakobs torg 1795. I bildens mitt flanerar ett högreståndspär med barn och hund förbi ett enklare stånd där en välklädd kvinna stannat för att shoppa. Till höger Kungsträdgården med sin omgivande mur, port och vaktstuga som avskilde parken. Stockholms stadsmuseum.

Stockholm, som Norrrebroasaren, den täckta passagen vid Kornhamnstorg eller Nordiska Kompaniet (som först låg vid Stureplan och sedan på Hamngatan) – de två senare är fortfarande i bruk.⁶

Stagnation är emellertid ett nationalekonomiskt begrepp och ett mått på tillväxt, inte på dynamiken i sociala relationer eller nöjesutbud. Orsakssambandens giltighet kan alltså kritiseras på en rad punkter. Är det överhuvudtaget motiverat att tala om en linjär utveckling från förmodernitet och varubrist före 1850, till modernitet och varuöverflöd de senaste århundradena? Istället för att på

⁶ Husz 2004; Eggeby & Nyberg 2002; Eriksson 1990.

ett förenklat sätt ställa förmodernt mot modernt, produktion mot konsumtion, en privat sfär mot en offentlig, kvinnligt konsumentbeteende mot manligt, de bredare folklagens knapphet mot hovens överdådiga konsumtion, bidrar mångfaldigandet av perspektiv och källunderlag inom nyaste forskningen till en komplexare bild av europeiska städers kommersiella framväxt.⁷

Anläggningen av nya stadsdelar är *ett* sätt att mäta hur en stad växer, men förbättring och förvandling av bostäder skedde kontinuerligt under 1700-talet i form av ombyggnader.⁸ Dessa och andra mönster i stadslivet är förvisso svåra att belägga och förklara eftersom källorna ofta är knapphändiga. Vi vet egentligen mycket lite om näringslivet i Stockholm före slutet av 1800-talet, eftersom spåren av det har försvunnit. Men istället för att *anta* att Stockholm stagnerade, kommer denna bok att dyka ned bland de dokument som faktiskt står oss till buds för att ta reda på mer om shoppingens hur, var och varför under det långa 1700-talet.

Den nyansering vi här efterfrågar kan göras med stöd av en ständigt växande flora av vetenskapliga arbeten som visar variationen inom produktion, handel, konsumtion och shopping beroende på den historiska period, geografiska område och sociala grupp som studeras. Historiker har fokuserat på konsumtion, lyx och shopping i synnerhet i Storbritannien, men också i viss mån i Nederländerna, Frankrike och Tyskland.⁹ Även röster ur samtida källor från 1700- och 1800-talen, till exempel ur reseskildringar, har gärna betonat Londons vitalitet och Paris estetiska förfining. Utvecklingen i dessa metropoler har framhållits som modeller som man hållit mot andra europeiska städers kommersiella efterblivenhet.¹⁰ Tidigare studier om Stockholms kommersiella liv har – i den

⁷ Se t.ex. Knutsson 2023; Wassholm & Östman 2021; Runefelt 2015; Lesger & Furnée 2014; Mitchell 2014; Ulväng G, Lilja & Murhem 2013; Ulväng M 2012; Benson & Ugolini 2006.

⁸ Lindgren & Tagesson 2022.

⁹ Dyer 2022; Rappaport 2022; Van Damme 2022; Overkamp 2021; Lesger 2020; Schmidt-Funke 2019; Stobart & Howards 2019; Smith & Finn 2018; Ilmakunnas & Stobart 2017; Grewe & Hofmeester 2016; McNeil & Riello 2016; Stobart & Rothe-ry 2016; Fennetaux, Junqua & Vasset 2015; Simonton, Kaartinen & Montenach 2015; Stobart & Blondé 2014; Coquery 2011; Stobart & Van Damme 2010; Vickery 2009; Stobart, Hann & Morgan 2007; Benson & Ugolini 2006; Styles & Vickery 2006; Berg 2005; Berg 2004; Berg & Eger 2003.

¹⁰ Lesger 2022; se även Furnée & Lesger 2014.

mån ämnet överhuvudtaget har behandlats – främst förknippat ”shopping” med den värld av varuhus, industriell tillverkning, marknadsföring, konkurrens och varuöverflöd som utvecklades först vid den tid då begreppet shopping infördes i svenskan, nämligen 1871.¹¹ Denna bok vill emellertid ladda begreppet med nya associationer och närma oss konsumtionssamhällets framväxt utifrån andra perspektiv. Därmed vill vi förändra bilden av varutillgång och handel som ett plötsligt genombrott, präglad av en något snäv, i grunden anglosaxisk modell om modernitet, till att studera shoppingens utveckling som en följd av gradvisa förändringar på gatunivå, i människors vardag.

Shopping: att historisera ett begrepp

Denna antologi skildrar invånare i Stockholm som köpte, sålde och framställde varor från tidigt 1700-tal till 1850-talet. Bidragen utgår från det analytiska begreppet shopping som vi definierar som en social praktik grundad i nöje, socialt umgänge eller behov med fokus på inköp som ofta (men långt ifrån alltid) skedde via en butik. Författarna undersöker olika fenomen och sektorer som har sin respektive inneboende logik av kontinuitet och förändring. Kapitlen är emellertid inte ordnade efter någon kronologisk utveckling, vilket är ett medvetet val. De tidsmässiga ramarna 1700-tal till 1850-tal har avgjorts av studiernas periodisering, inte efter en föreställning om att denna tidsgräns nödvändigtvis skulle ha inneburit några särskilda omvälvningar i shoppingens praktiker. Snarare karakteriseras perioden av kontinuitet i handels- och shoppingpraktiker.¹² Vi har inte heller delat upp bidragen i försäljning respektive inköp, för samtliga undersökningar belägger båda och inte sällan är dessa överlappande. Vi betraktar shopping som ett möte mellan tillverkare, försäljare och kund, men problematiserar också dessa begrepp ur ett historiskt perspektiv. Utifrån en noggrann läsning av samtida källor, med begreppet shopping som analytiskt verktyg, kan boken därmed ge perspektiv på dagens kommersiella tendenser. Vi hoppas att studien inspirerar till förnyade diskussioner om vad som har varit typiskt eller innovativt för en viss epok, som butikens roll och shopping per ombud, i ett bredare landskap av konsumtionsmöjligheter.

11 *SAOB*; se även Arnberg 2019; Arnberg & Husz 2021; Arnberg & Husz 2018; Husz 2004.

12 Jfr Lesger 2022.

Vi använder begreppet shopping istället för ”handla”, ”göra inköp” eller ”gå ett ärende” för att det rymmer rikare dimensioner av social karaktär, såsom nöje, upplevelse, tillfälle till socialt umgänge eller till och med en aktivitet som inte förutsatte att något köptes. Tyskans ”einkaufen”, svenskans ”att handla” eller franskans ”faire les courses” beskriver en vardaglig sysselsättning relaterad till hushållets överlevnad i form av livsmedel eller nyttiga varor. Det engelska begreppet shopping innebär förutom att göra inköp även aspekten av att beskåda, röra och bli förtrogen med utbud och kvalitet. Boken ger företräde åt begreppet shopping framför konsumtion (som är fältets övergripande beteckning) just för att betona aktörers verk samma handlingar och den sociala praktik som begreppet rymmer.¹³ Ordet konsumtion betyder förbrukning och vi menar att det ger fokus på *vad* som konsumeras snarare än hur eller varför. Bidragen i denna antologi synliggör istället den dynamiska relationen mellan producent, konsument och föremål som innebar att skapa, ändra, förädla och sätta samman varor till en personlig helhet. Att betrakta i synnerhet kvinnors agerande ur perspektiv som lägger vikt vid deras kunskaper bidrar till att ifrågasätta en som vi uppfattar kvardröjande stereotyp bild av en kvinna som förbrukar de pengar som mannen intjänat.¹⁴ Varken män eller kvinnor var passiva konsument i en försäljares händer, de formade och omformade föremålen efter sina behov och önskemål.¹⁵

13 Jfr Dyer 2022; Kwass 2022, s. 75–98; Van Damme 2022.

14 Kowaleski-Wallace 1996; Vickery 1998.

15 Se t.ex. Dyer 2021; Burman & Fennetaux 2020; Dyer & Wigston Smith 2020; Stobart & Rothery 2016; Rasmussen 2015.

Läsning av samtida litteratur spred sociala praktiker. Under förespegling att de granskar bokföringen kurtiserar bodbetjänten dottern till den förmögna innehavaren av en tygbutik. Gravyr ur romanen *Les Contemporaines, ou Aventures des plus jolies femmes de l'Âge présent*, 1780-tal. Bibliothèque nationale de France.

Genom att utgå från det moderna begreppet shopping och undersöka det på detta mångfacetterade sätt, synliggör bidragen flera sociala praktiker i relation till handeln med varor och tjänster som inte framkommer om vi hade utgått från dåtidens begrepp och därmed tillhörande arkivserier. Handeln under denna period organiserades i skrän och gillen, förbundna med juridiskt stipulerade inskränkningar och rättigheter, och det är dessa arkiv som ofta har präglat tidigare studiers perspektiv på konsumtion.¹⁶ Dessa institutionella perspektiv rymmer dock en begränsad del av stadens handel. Tidigare forskning har visat att statens intressen varken omfattade alla varor eller sociala grupper under perioden 1700–1850. Kvinnor i allmänhet undantogs från privilegiet om de inte var änkor som fortsatte sina mäns verksamhet, liksom flera branscher och produkter, exempelvis sömnad av enkla klädesplagg, galanterivaror och nipper samt citroner.¹⁷

I denna antologi undersöker vi sammanfattningsvis shopping som ett kollektivt projekt där forskare från olika discipliner och teoretiska traditioner kompletterar varandras kunskap och perspektiv. Det har varit värdefullt att göra det i form av en antologi, eftersom den som vill undersöka 1700-talets shopping måste utvinna sparsam information från skilda arkiv och källtyper som historiskt dokumenterades för andra syften. Författarna har utifrån sin kompetens och intressen kunnat utnyttja en bred palett av källor: räkenskaper, bouppteckningar, konkurshandlingar, korrespondens i form av brev och så kallade biljetter, reseberättelser, dagböcker, rapporter och skrivelser, byggnadsritningar, mantalslängder, bevarade föremål, tullprotokoll, handelssocieteters arkiv, annonser, vägvisare och vardagstryck.

Antologins författare har gemensamt velat besvara följande frågor: Fanns det särskilda shoppingstråk i staden? Vad var egentligen 1700- och 1800-talets Stockholm för slags stad i detta avseende? Hur fick konsumenterna kunskap om varor? Hur såg marknadsföringen ut och vilken roll spelade den? Vem i ett hushåll fattade beslut om inköp? Vem befattade sig med vilka varor och vem gjorde inköpen? Betalades varorna eller tjänsterna med likvida medel eller handlade konsumenten på kredit? En springande analytisk punkt har varit att ta sig an shopping i Stockholm på ett sätt som gör resultaten jämförbara

¹⁶ Se t.ex. Nyberg & Wachenfeldt 2015; Lindgren, Nyberg & Jakobsson 2012; Aldman 2008.

¹⁷ Ling 2016; Du Rietz 2013; Vainio-Korhonen 2000.

med andra europeiska städer. Det görs möjligt genom att infoga våra resultat i ett omfattande nät av tidigare studier om konsumtion, sociala praktiker, materiell kultur och urbana strukturer under 1700- och 1800-talen. Dessa studier har ibland Stockholm som sin empiriska grund, men lika ofta andra städer i Norden, Europa och världen.

Stockholm som europeisk shoppingstad

Aktuell internationell forskning har visat hur shopping under 1700-talet utvecklades till en kommersiellt genomtänkt upplevelse för de högre skikten av samhället,¹⁸ mot vilken till exempel turisten bedömde en stads förtjänster.¹⁹ Idealet för en västerländsk huvudstad vid 1700-talets slut var att ha en livlig kommers, skyltfönster med synliga varor, välklädda och välbärgade män och kvinnor gående till fots eller i ståtliga rullande ekipage på belysta gator. Det lades stora resurser på stadskärnorna vid den här tiden för att skapa rum för de högre sociala skiktens umgänge. Utbudet av nöjen som caféer, teatrar och dansanläggningar utvecklades till urbana institutioner som bidrog till stadens anseende och attraktivitet. Trånga medeltida gränder öppnades upp mot behagliga grönområden. Bredare gator gjorde stadskärnorna mer framkomliga med vagn, trottoarer gjorde det möjligt att spatsera i eleganta kläder till fots i staden utan att smutsas ned av lera och skräp. Gatubelysning gjorde staden möjlig att navigera under den mörka delen av dygnet, vilket ju var särskilt betydelsefullt för klimatförhållandena i norra Europa med dess långa vintrar.²⁰

Tidigare forskning om andra städer i Europa har undersökt samverkan mellan shoppingens utveckling och städers politiska eller kulturella förutsättningar och sociala struktur.²¹ 1700-talets affärsstråk har beskrivits som små, lokaliserade till några angränsande kvarter eller till delar av en gata. Sedan medeltiden har vissa typer av verksamheter samlats i särskilda delar av euro-

¹⁸ Dyer 2022; Rappaport 2022; Van Damme 2022; Lesger 2020.

¹⁹ Se t.ex. Sweet 2012.

²⁰ Synowiecki 2021; Artukka 2018; Furnée & Lesger 2014; Greig 2013; Loir & Turcot 2011; se även Stadin 2023.

²¹ Lesger & Furnée 2014; Coquery 2011; Stobart 2008; Stobart, Hann & Morgan 2007; Wischermann & Shore 2010.

På 1830-talet uppfördes en basar på Norrbro, Stockholms förnämsta stenbro. Den avbildas på dessa litografier från var sitt håll med ett par decenniers mellanrum. Den svartvita litografin av Johan Henric Strömer visar Gustaf Adolfs torg i bakgrunden, på färglitografin av Carl Johan Billmark syns Stockholms slott och Storkyrkans torn i fonden. Norrrobasaren följde en europeisk tradition med handel på broar där många passerade. Stenlagda trottoarer och gaslyktor gjorde platsen till ett attraktivt affärsstråk för 1800-talets högre skikt. Basaren revs i samband med uppförandet av Riksdagshuset på Helgeandsholmen vid sekelskiftet 1900. Stockholms stadsmuseum.

peiska städer, så även i Stockholm.²² Från 1700-talet, med ett större utbud av varor och fler grupper som hade råd att handla, koncentrerades affärsverksamheter i allt högre grad kring ett fåtal behagliga och estetiskt tilltalande kvarter i stadens centrum där man kunde kombinera näringsställena med en tilltalande presentation av varor.²³ Skälet till att kommersen samlades på ett ställe var givetvis att ge handlarna ömsesidig draghjälp och locka till spontana inköp. Men det berodde också på familjestrukturer och utnyttjande av kompetens för att tillverka och sälja.

Stadsdelen Norrmalm i Stockholm skulle få gradvis större betydelse i takt med att stadens administrativa och ekonomiska tyngdpunkt försköts. Denna förflyttning norrut i Stockholms innerstad har varit en gradvis utveckling

22 Murhem & Ulväng 2017; Lesger 2022.

23 Furnée & Lesger 2014; Coquery 2011; Stobart, Hann & Morgan 2007.

från 1600-talet till 1900-talet, beroende på flera faktorer: utvecklingen av den politiska administrationen, infrastruktur (från sjötrafik till järnväg) och medvetna satsningar på vissa kvarter från statsmakt och stadsplanerare.²⁴ Fram till 1700-talet var den politiska administrationen i praktiken synonym med kungamakten. Många statliga institutioner inrymdes i eller i direkt anslutning till Stockholms slott, i hjärtat av Stadsholmen. Från slutet av 1800-talet har den statliga administrationen brett ut sig i stadskärnan och på nedre Norrmalm. Med början vid sekelskiftet 1800 fick denna del av staden en förnämare prägel med exklusiva bostäder och nöjesstråk. En ny opera byggdes på Norrmalmstorg 1782; som förbindelse mellan torget och Kungliga slottet anlades Stockholms första stenbro (Norrbro). Regeringsgatan, Drottninggatan och Norrmalmstorg förekommer från denna period som shoppingadresser för en

24 Om 1600-talets omgestaltning av Stockholm, se Bedoire 2023; Forssberg 2011.

exklusivare kommers. Från 1840-talet flyttade Stockholms nöjesscen ytterligare norrut, till Brunkebergstorg, där det första egentliga hotellet för resande byggdes. Området vid Hötorget blev betydelsefullt för kommers och nöjesliv, en turist- och handelsprägel av dessa kvarter som stärktes ytterligare när Centralstationen anlades 1871.²⁵

En betydelsefull insikt från de senaste årens arkeologiska utgrävningar i Stockholm är den stora variationen i stadskärnans ekonomiska och sociala strukturer. Att till exempel beteckna hela Södermalm som ett fattigt område och stadskärnan – Stadsholmen och de södra delarna av Norrmalm – som välbärgade har visat sig endast delvis motsvara förhållandena under tidigmodern tid. I området kring Slussen och Södra Stadshuset låg flera stadspalats, bostäder för välbärgade köpmän och diplomater, och bedrevs intensiv handel med exklusiva varor. Men det var koncentrerat till huvudgatorna Götgatan och Hornsgatan och området i Slussens omedelbara närhet. Precis intill låg trånga bakgator med en annan social profil.²⁶

I 1700-talets Stockholm låg alltså förnäma stenhuss och kåkbebyggelse sida vid sida. Ägare till ett stenhus hade ofta mindre bemedlade inneboende. Den sociala strukturen bestämdes inte bara av ståndstillhörighet utan också av ålder och familjesituation. En gift borgare i trettioårsåldern med affärsverksamhet och ett utfallet arv från sina föräldrar kunde vara mycket besutten, medan en adlig änka trots sin höga rang kunde leva på undantag. Fashionabla kontra överkomliga bostäder hade mindre med läge i fråga om stadsdel att göra än om bostadens skick och situation. Läget vid ett torg eller huvudgata gav ljus, rymd och framkomlighet och betingade ett högre pris.²⁷ Denna boende- och kvartersstruktur påverkade helt säkert shoppingens uppkomst och utveckling: kapitlen i antologin visar att shopping skedde på flera olika ställen i Stockholm, men vidare studier behövs för att kunna urskilja tydligare orsakssamband.²⁸

25 Hayen 2007; Petersens & Bedoire 1985. För skildringar av vardagen i Stockholms stadsrum under den period som antologin rymmer, se t.ex. Osvald 2022; Hellsing 2017; Sennefelt 2011.

26 Carlsson & Lindblom 2020.

27 Ilmakunnas 2014; Ågren 2007, s. 151–168.

28 Jfr Coquery 2011 som i sitt grundliga utforskande av Paris shopping urskiljer olika typer av varor och handel i skilda kvarter. Se även Furnée & Lesger 2014 för europeiska jämförelser.

För att förstå Stockholms betydelse ur ett shoppingperspektiv behöver vi även jämföra utvecklingen på andra ställen i det svenska riket vid samma tid. I studier om 1700-talets näringsliv har Göteborg fått stor uppmärksamhet i tidigare forskning. Med sitt lämpliga geografiska läge för utrikeshandel och utvecklingen av de Ostindiska kompanierna tycks staden ha utmanat Stockholms ställning under 1700-talet. Men även om Ostindiska kompaniet grundades av handelsmän med säte i Göteborg fattades de politiska beslut som företaget var beroende av i Stockholm. De köpmän som blev framgångsrika genom fjärrhandeln bodde och verkade både i Stockholm och i Göteborg.²⁹ Åbo, rikets näst största stad till 1809 med en köpkraftig befolkning, gynnades av att både vara relativt nära Stockholm och att ha status som stapelstad. Viborg hade också livliga handelskontakter över Östersjön. Det korta avståndet till den växande storstaden St. Petersburg erbjöd rika möjligheter till lyxshopping och vardaglig konsumtion för stadens förmögna borgerskap.³⁰ Huvudstaden Stockholm hade dock fortsatt fördel av att vara rikets centrum, gynnad av maktbärande och med en resursstark kundkrets som hade behov av att manifestera status och tillgångar. Fram till början av 1800-talets provinsiala förluster i Napoleonkrigen låg huvudstaden Stockholm dessutom centralt placerad i riket, mellan det egentliga Sverige (dagens Sverige), den östra rikshalvan och provinserna runt Östersjön.

29 Hodacs 2016; se även Andersson 2016.

30 T.ex. Artukka 2021; Ijäs 2015.

Shopping som möte, relation och tidsfördriv

Bidragen i denna antologi följer en tematisk uppdelning i shoppingens ”hur”, ”var” och ”varför” efter kapitlens skilda tyngdpunkter, som dock inte bör betraktas som skrivna i sten. Efter att ha haft förmånen att arbeta med kapitlet tillsammans har vi funnit en mångfald möjliga synergier som vi inbjuder läsaren att upptäcka och fortsätta utforska, eftersom bidragen kan läsas och kombineras på en mängd olika sätt.

Bokens fyra inledande bidrag förmedlar tillsammans en översiktlig bild av shopping som möjlighet och social praktik, det vill säga shoppingens ”hur”. Här behandlas shoppingen som möte, relation och tidsfördriv, hur konsumenter gick till väga för sina inköp och hur utbudet presenterades och utvecklades.

Pernilla Rasmussen skildrar Märta Helena Reenstiernas shoppingturer efter mode- och skönhetsvaror. Utifrån fru Reenstiernas dagbok analyserar kapitlet hur köp- och beställningsprocesser för garderobsrelaterade inköp såg ut och relationen till olika handlare utvecklades. Rasmussen belyser de ekonomiska förutsättningar och sociala relationer och nätverk som fru Reenstiernas modekonsumtion byggde på. Kapitlet framhåller shopping som ett tidsfördriv, väl integrerat med vänskaper, sociala åtaganden och ansvar. Rasmussen visar att butiken var ett ställe där man umgicks med vänner och bekanta. Märta Helena Reenstiernas skildringar av shoppingturer i sin dagbok räknade upp namn på handlande, vänner och bekanta om vartannat. Vad som var ett inköp eller ett besök i ett sällskapligt ärende som blev en shoppingtur, är med andra ord svårt att urskilja. När det handlade om ett enkelt ärende var det mer arbetsekonomiskt för Märta Helena Reenstierna att skicka en dräng till staden i stället för att själv avstå från de många sysslorna hon hade att utföra på Årsta gård.

My Hellsings bidrag om hovet vill komplettera en ofta förmedlad bild av 1700-talets kungliga omgivning som arena för ouppnåelig glans och prakt. I stället har hon valt att skildra de vardagsnära shoppingpraktiker som synliggör hovhushållets organisation och funktioner. Bevarad korrespondens visar hur shoppingärenden fördelades mellan familjemedlemmar, vänner och tjänstefolk i mellanställning som tillsammans gick hovhushållets ärenden. Kapitlet diskuterar vem som betroddes med vilken typ av shoppingärende och varför, och illustrerar därmed shoppingens olika dimensioner. Helsing menar att det var skillnad på att välja och att skaffa. Att skapa tillsammans, att dela varor och kunskap om shopping skapade samhörighet mellan sociala likar. Men att göra själva inköpet var inte socialt meningsfullt, och därför kunde det delegeras till tjänstefolket.

Leif Runefelt skildrar konsumtionssamhällets framväxt via hårvårdsmarknaden i Stockholm från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. I början av denna period dominerade perukanvändningen, en kostsam och långsiktig investering och en efterfrågan som tillgodosågs av ett fåtal offentligt auktoriserade handlare i staden. Under 1800-talet ökade konkurrensen om kunderna med hjälp av annonser. Försäljningen inom hårvårdsmarknaden riktade nu in sig på ett stort urval av olika produkter för hårfrysning som pomada och löshår. Kapitlets centrala tes är att individens valmöjlighet var en central motor i utvecklingen av Stockholm till en modern shoppingstad. Perukbruket hade ingen förutsättning att bli ”modernt”, menar Runefelt, till skillnad från 1800-talets mer lättillgängliga hårmode.

Carolina Brown beskriver Stockholms expanderande scen för accessoarer och skönhetsprodukter under 1700-talets sista decennier. Via porträtt, annonser och gravyrer fokuserar kapitlet på modets visuella representationer i hem, bodar och boklådor. Browns bidrag skildrar den tilltagande och allt billigare produktionen av gravyrer, tidningspress och fickalmanackor som stimulerade intresset och kunskapen om mode och skönhet, vilket gjorde shopping till ett vanligt tidsfördriv för allt bredare lager av befolkningen. Hon beskriver en förändrad modescen som både märktes i nipperboden och i boklådor. Gravyrer med mode-motiv såldes som lösa blad eller trycktes i almanackor. Flödet av bilder, förpackningar och annonser stimulerade efterfrågan och försäljning och demokratiserade tillgången till en moderiktig klädsel med internationella förtecken – samma motiv och bilder som i andra europeiska städer cirkulerade i Stockholm och gav en teoretisk möjlighet till liknande håruppsättningar, klänningsarrangemang och smink.

På Norrbrobasarens södra hörn inrättade Adolf Bonnier en boklåda, träffpunkt för dåtidens litterära och nyhetstörstande kretsar. På denna akvarell av Carl Johan Alfred Skogman från 1846 syns butikens stora skyltfönster där böcker och grafiska blad visades för förbipasserande potentiella kunder. Stockholms stadsmuseum.

Var plats för sin sak: affärsstråk och butiker

Följande tre bidrag fördjupar vår förståelse för handelns geografiska strukturer och butikens utformning. Här betonas shoppingens ”var någonstans”. På 1700-talet låg Stockholms kommersiella centrum på Stadsholmen (nuvarande Gamla Stan), i synnerhet i dess västra delar. Stockholms första exklusiva shoppingstråk låg vid Mynttorget, i närheten av det politiskt sjudande Riddarhustorget, ett stenkast från Kungliga slottet och i nära anslutning till Norrbro, den enda förbindelsen mellan Stadsholmen och Norrmalm där den södergående trafiken passerade genom huvudstaden. Det finns inga avbildningar i form av illustrationer av butiker från 1700-talet på motsvarande sätt som för engelska butiker vid samma tid. Vad som var ett ställe för försäljning och tillverkning var flytande – för ofta var dessa processer beroende av varandra. Handlarens och hantverkarens utrymmen

Tryckaren Henry Kingsbury's lätt karikerade vy *A Milliner's Shop* visar högreståndspersoner med iögonfallande huvudbonader och muffar. Det grafiska bladet åskådliggör att shopping hade etablerats som umgängesform och som begrepp i 1700-talets England, vilket ännu inte var fallet i Sverige. Lewis Walpole Library

för arbete och hem var ofta desamma, även om utrymmena separerades fysiskt eller temporärt under olika delar av dygnet.

Anna Knutsson beskriver några modehandlars öden i det så kallade Rosenadlerska palatset vid Mynttorget, ett exempel på en kommersiellt attraktiv plats som fick ett sådant betydelsefullt renommé att det överlevde en specifik handlare. Knutsson fokuserar på handelsregleringars tillämpning och gråzoner utifrån tre modehandlare under 1700-talets sista decennier. Johan Abraham Théel, en respektabel handlare med en traditionell borgerlig karriärbana och goda kontakter som dömdes för smuggling och gjorde konkurs, kunde ändå fortsätta som handlare. Susanna Pauli som varken hade burskap eller medborgarskap och dessutom var kvinna, hade en blomstrande verksamhet så länge som hon åtnjöt kungligt beskydd. Samtidigt som Gustaf III dikterade importen av stoff och produkter uppmuntrade han hovet att shoppa parisiska modevaror som smugglats in på olaglig väg av Marcellin Robert. Ett exklusivt hovklientel kunde ge stora inkomster, men tillvaron var prekär för handlare med en så specifik kundkrets.

Håkan Jakobsson redogör för sidenkramhandeln under 1700-talets första hälft och relationen med de nya sidenmanufakturerna som initierades med statligt stöd under denna period. Genom en djupdykning framförallt i mantalslängder hos flera generationer sidenkramhandlare beskriver han de geografiska kluster på Stadsholmen (Gamla Stan) där sidenkramhandlarfamiljer bodde och verkade. Kapitlets slutsats är att yttre ekonomiska och politiska förändringar inte påverkade lika

Sedan medeltiden och in på 1800-talet skedde den största delen av handeln i städerna småskaligt. Kringvandrande försäljare och försäljerskor bjöd ut sina varor från korgar. Fasta butiker i särskilda kvarter blev mer representativa för det kommersiella landskapet från 1700-talet. Målning av Pehr Hilleström. Nordiska museet.

mycket nedläggning och nyetableringar av handelsbodar som familjernas livscyklar. Håkan Jakobsson framhåller, vid sidan av giftermål och generationsväxling av typen far till son, bodpersonalen som en underutnyttjad nyckel till att förstå hur kunskapsöverföring skedde och affärsverksamheten utvecklades i 1700-talets Stockholm.

I följande kapitel beskriver Måns Jansson metallnärings handelspraktiker i Stockholm, såväl i kvalitet, pris och kundkrets, utifrån en mångfald av källor. Metallvaror var av mycket skilda slag: det handlade om shopping av utensilier till fackmän som knivar och filar, och mer nöjesbetonade varor som etuin, bestick och prydnadsarbeten. Skillnaderna fanns mellan handlare, inom varje bod och mellan stadskärnans affärsstråk och utspridda enklare bodar där närheten till kunderna var central. Kapitlet beskriver hur inköp kombinerades med förvisning av varor, vilket stimulerade kunskapsutbyte och tekniskt kunnande i en expansiv och dynamisk bransch. Inom metallnäringen var nyfikenhet och handelsprotektionism – inriktad mot importerad lyx och fuskartiklar – i ständig förhandling.

All shopping i Stockholm var inte synonym med en förnäm livsstil och modetrender. Måns Jansson framhåller skillnaden mellan den exklusiva kommers som skedde i stadens centrala delar, där närheten till flera butiker kunde stimulera till spontana inköp, och de behovsstyrda inköp som skedde i närheten av personers hem och verksamhet. Rörlighet var en statusmarkör, förunnad den som hade tid och råd att skicka någon annan att shoppa, eller som kunde göra sig ledig att shoppa medan någon annan utförde arbetet i hushållet.

Förhoppningar, anspråk och fördärv – shopping genom livet

Bokens tre avslutande kapitel fördjupar sig i shoppingens ”varför”. De behov och drivkrafter som stod bakom shopping och konsumtion analyseras här utifrån tre olika gruppers perspektiv: social ställning, verksamhetsfält och position i hushållet. Kapitlen belyser även hur man fick ett inflöde av resurser för att konsumera och huruvida det gjordes kontant eller per kredit, och med vilken betalningsfrist.

Marie Steinrud skildrar fem kvinnliga och fem manliga skådespelare i Stockholm vid sekelskiftet 1800, vars konsumtion går särskilt väl att följa eftersom de gjorde personlig konkurs. Via ansökningarna om konkurs illustreras rela-

tionerna mellan borgenär och gäldenär. Kapitlet belyser hur konkursen lika mycket handlade om en förlust av tillit som ekonomisk ruin. Steinrud skildrar även skådespelarprofessionens särskilda livsvillkor och förutsättningar: shoppingen var nödvändig för deras karriär, men utan att social ställning och inkomster garanterade de medel som behövdes. Resultaten blir därmed betecknande inte bara för enskilda öden utan för samhällets normer och förväntningar kopplade till konsumtion och genus.

Johanna Ilmakunnas analyserar i sitt kapitel hur shoppingpraktiker och konsumtion formades av de olika stegen i en persons, ett äkta pars, en familjs och ett hushålls livscykel. Den grevliga familjen Wachtmeister-von Fersens räkenskaper öppnar ett fönster till vardagens praktiker, valmöjligheter och ståndsmässig konsumtion i mitten av 1700-talet. Ilmakunnas visar att personliga egenskaper, genus, ålder och ställning i hushållet påverkade shoppingpraktiker samt de varor och tjänster som köptes. Utöver den grevliga familjens medlemmar och deras shopping beaktar hon även tjänstefolkets möjligheter att handla. Ett viktigt resultat av hennes undersökning är att shoppingmönster inte var binära enligt en uppdelning i män och kvinnor utan var avhängig position i hushållet, ålder, civilstånd och plats i syskonskaran. Ilmakunnas kapitel och det följande speglar varandra i så måtto att de båda skildrar högadliga familjer med flera gårdar och dessas utväxling mellan stad och landsbygd. Ilmakunnas utgångspunkt är det urbana livet, Ulvängs och Anderssons det rurala.

Hantverkare, handelsmän och försäljerskor besökte oftast högreståndskunder i deras hem, där det fanns bättre ljus och utrymme än i deras lokaler. Sådan shopping i hemmet skedde vanligen på förmiddagarna. Målning av Pehr Hilleström 1776. Nordiska museet

Göran Ulväng och Gudrun Andersson analyserar shoppingmönster under 1700-talet utifrån den grevliga familjen Spens räkenskaper. Med sjuttio års mellanrum illustrerar kapitlet livsstilsförändringar inom samhällets högsta skikt. Genom de privata hushållsräkenskaper som fördes av grevinnorna på godset märks en utveckling från en övervägande hushållning in natura, som inte gav samma spår i bokföringen, till en ökad hantering av kontanta medel mot slutet av 1700-talet, med större inkomster och utgifter. Kapitlet visar att statusmanifestation via konsumtion kunde göras på ett mer varierat och sofistikerat sätt i slutet av 1700-talet eftersom shoppingutbudet var större än tidigare. Under denna period förbättrades infrastrukturen i riket avsevärt, vilket påverkade Stockholm genom att mindre städer i dess närhet fick ett uppsving. Den förbättrade infrastrukturen (till lands) integrerade även stad och land i Mälardalen i högre grad, vilket påverkade transporterna mellan slottet Salnecke och Uppsala. I ett större perspektiv medförde detta sannolikt att livsstil och shoppingmönster blev mer lika mellan stad och land. Medlemmarna av familjen Spens, som på 1720-talet hade behövt åka till Stockholm för att handla tyger och kryddor, kunde vid sekelskiftet 1800 förse sig i det närbelägna Uppsala. Dock fortsatte familjen även på 1790-talet att införskaffa mer ovanliga och lyxbetonade varor som eau de cologne i huvudstaden.

De sista tre kapitlen visar en väsentlig slutsats för denna antologi, nämligen att ekonomiska medel inte nödvändigtvis avgjorde möjlighet och behov att shoppa och konsumera utan att det handlade om att befästa och investera i sociala relationer. Shoppingen var många gånger framåtsyftande, en satsning för framtida utdelning i form av socialt anseende. En avgörande beståndsdel för konsumtion i alla sociala skikt var krediter, och kreditvärdigheten var socialt betingad. Att uppträda som om man hade status eller ekonomiska medel underlättade krediter, krediter hos handlare ökade anseendet eftersom det visade på inflytande – som i sin tur gav möjlighet till kredit hos andra handlare. Skådespelaren lät sy upp kläder att bära på scen, hovmannen bekostade en fest för att öka sin popularitet, adelsfamiljen köpte möbler till en bostad i Uppsala där sönerna skulle få sin utbildning för att gynna släktens anseende för framtida generationer. Genom att handla gjorde individen anspråk på en position i samhället, för sig och de sina.

Källor och litteratur

TRYCKTA KÄLLOR

Liljewall, Britt & Robsahm, Carl Henric, 2017. *Vackra dagboken: Carl Henric Robsahms anteckningar från 1830-talet*. Stockholm: Stockholmia förlag.

FORSKNINGSLITTERATUR

Aldman, Lili-Annè, 2008. *En merkantilistisk början. Stockholms textila import 1720–1738*. Uppsala: Uppsala universitet.

Andersson, Magnus, 2016. *Den europeiska varu- och kreditmarknaden under 1700-talet. Handel och sjöfart med Göteborg som utgångspunkt*. Möklinta: Gidlunds.

Arnberg, Klara, 2018. "Beyond Mrs Consumer. Competing Femininities in Swedish Advertising Trade Publications, 1900–1939", *Scandinavian Economic History Review* 66(2).

Arnberg, Klara & Husz, Orsi, 2021. "Far i fönstret. Kommersiell konstruktion av kön och den nya mannen i 1930-talets skyltfönster", Karin Carlsson & Rebecka Lennartsson (red.), *Bakom stadens kulisser. Genus och gränser i Stockholm 1800–2000*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Arnberg, Klara & Husz, Orsi, 2018. "From the Great Department Store With Love. Window Display and the Transfer of Commercial Knowledge in Early Twentieth-Century Sweden", *History of Retailing and Consumption* 4(2).

Artukka, Topi, 2021. *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisena näyttämönä 1810-luvulla*. Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica.

Artukka, Topi, 2018. "Konstruktionen av ett urbant sällskapsliv. Åbo Societetshus som centrum för societeten i början av 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 103(3).

Bedoire, Fredric, 2023. *Stormaktstidens Norrmalm. Folk, hus och gator*. Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld.

Benson, John & Ugolini, Laura (eds), 2006. *Cultures of Selling. Perspectives on Consumption and Society Since 1700*. Aldershot: Ashgate.

Berg, Maxine, 2005. *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford: Oxford University Press.

Berg, Maxine, 2004. "In Pursuit of Luxury. Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century", *Past & Present* 182(1).

Berg, Maxine & Eger, Elizabeth (eds), 2003. *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. Basingstoke: Palgrave.

Brewer, John & Porter, Roy (eds), 1993. *Consumption and the World of Goods*. London: Routledge.

Burman, Barbara & Fennetaux, Ariane, 2020. *The Pocket: A Hidden History of Women's Lives, 1660–1900*. New Haven: Yale University Press.

Carlsson, Michél & Lindblom, Cecilia, 2020. ... *En uttrampad nedkippad sko, min gud, en fruntimmers-sula hon vandrat i Gröna gången: arkeologisk dokumentation av försvarsverk och*

saluhandeln vid Södra Slussplan på Södermalm: Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Upplands Väsby: Arkeologikonsult.

Coquery, Natacha, 2011. *Tenir boutique à Paris au XVIIIe siècle. Luxe et demi-luxe*. Paris: CTHS.

de Vries, Jan, 2008. *The Industrious Revolution. Consumer Behaviour and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press.

Du Rietz, Anita, 2013. *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*. Stockholm: Diagolos.

Dyer, Serena, 2022. *Shopping and the Senses, 1800–1970. A Sensory History of Retail and Consumption*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Dyer, Serena, 2021. *Material Lives. Women Makers and Consumer Culture in the 18th Century*. London: Bloomsbury Visual Arts.

Dyer, Serena & Wigston Smith, Chloe (eds), 2020. *Material Literacy in Eighteenth-Century Britain. A Nation of Makers*. London: Bloomsbury Visual Arts.

EGGEBY, Eva & NYBERG, Klas 2002. ”Stad i stagnation 1720–1850”. Nilsson, Lars (red.), *Staden på vattnet. Del 1, 1252–1850, 185–276*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Fennetaux, Ariane, Junqua, Amélie & Vasset, Sophie (eds), 2015. *The Afterlife of Used Things. Recycling in the Long Eighteenth Century*. London: Routledge.

Forssberg, Linnea, 2001. *Stormaktstidens Stockholm tar gestalt. Gaturegleringen i Stockholm 1625–1650*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Furnée, Jan Hein & Lesger, Clé (eds), 2014. *The Landscape of Consumption. Shopping Streets and Cultures in Western Europe, 1600–1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Greig, Hannah, 2013. *The Beau Monde. Fashionable Society in Georgian London*. Oxford: Oxford University Press.

Grewe, Bernd-Stefan & Hofmeester, Karin (eds), 2016. *Luxury in Global Perspective. Objects and Practices, 1600–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hayen, Mats, 2007. *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*. Stockholm: Stads- och kommunhistoriska institutet.

Hellsing, My, 2017. ”Politiskt sällskapsliv i Stockholm 1770–1800”. I Knut Dørum & Trond Bjerkås (red.), *Eneveldet før undergangen. Politisk kultur i Norge 1660–1814* Oslo: Scandinavian Academic Press.

Hodacs, Hanna, 2016. *Silk and Tea in the North. Scandinavian Trade and the Market for Asian Goods in Eighteenth-Century Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Husz, Orsi, 2004. *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*. Hedemora: Gidlunds.

Ijäs, Ulla, 2015. ”Favourites of Fortune. The Luxury Consumption of the Hackmans of Vyborg, 1790–1825”. I Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (eds), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914*. London: Routledge.

Ilmakunnas, Johanna, 2014. ”Högadeln bor i staden. Fersenska palatset som urbant mikrokosmos i Stockholm ca 1740–1795”, *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 32(68).

Ilmakunnas, Johanna & Stobart, Jon (eds), 2017. *A Taste for Luxury in Early Modern Europe. Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Knutsson, Anna, 2023. *Shadow Economies in the Globalising world. Smuggling in Scandinavia, 1766–1806*. London & New York: Routledge.

Kowaleski-Wallace, Elizabeth, 1996. *Consuming Subjects. Women, Shopping, and Business in the Eighteenth Century*. New York: Columbia University Press.

Kwass, Michael, 2022. *The Consumer Revolution, 1650–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lesger, Clé, 2022. ”Spaces and Places”. I Ilja Van Damme (ed.), *A Cultural History of Shopping in the Age of Enlightenment*. London: Bloomsbury Academic.

Lesger, Clé 2020. *Shopping Spaces and the Urban Landscape in Early Modern Amsterdam, 1550–1850*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Lindberg, Erik, 2001. *Borgerskap och burskap. Om näringsprivilegier och borgerskapets institutioner i Stockholm 1820–1846*. Uppsala: Uppsala universitet.

Lindgren, Dag & Tagesson, Göran, 2022. ”Spaces for Comfort, Seclusion and Privacy in a Swedish Eighteenth-Century Town”. I Sari Nauman & Helle Vogt (eds), *Private/Public in 18th-Century Scandinavia*. London: Bloomsbury Academic.

Lindgren, Håkan, Nyberg, Klas & Jakobsson, Håkan (red.), 2012. *Borgerskap och grosshandelssocietet i Stockholm*. Stockholm: Informationsförlaget.

Ling, Sofia, 2016. *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*. Stockholm: Stockholmia.

Loir, Christophe & Turcot, Laurent (dir.), 2011. *La promenade au tournant des XVIIIe et XIXe siècles. Belgique, France, Angleterre*. Bryssel: Éditions de l’Université de Bruxelles.

McNeil, Peter & Riello, Giorgio, 2016. *Luxury. A Rich History*. Oxford: Oxford University Press.

Mitchell, Ian, 2014. *Tradition and Innovation in English Retailing, 1700 to 1850. Narratives of Consumption*. Farnham: Ashgate.

Murhem, Sofia & Ulväng, Göran, 2017. “To Buy a Plate: Retail and Shopping for Porcelain and Faience in Stockholm During the Eighteenth Century”. I Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds.) *A Taste for Luxury in Early Modern Europe: Display, Acquisition and Boundaries*. London: Bloomsbury Academic.

Nilsson, Lars (red.), 2002. *Staden på vattnet. Del 1, 1252–1850*. Stockholm: Stockholmia.

Nyberg, Klas & von Wachenfeldt, Paula (red.), 2015. *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*. Stockholm: Carlssons.

Osvald, Tobias, 2022. *Stadens gränsplatser. Kungliga Poliskammaren och vardagens omstridda rum i Stockholm, 1776–1835*. Uppsala: Uppsala universitet.

Overkamp, Anne Sophie, 2021. Polite Practices of Acquisition. How German Elites Shopped for Clothes, 1770–1820”, *History of Retailing and Consumption* 7(3), s. 277–292.

Petersens, Lennart af & Bedoire, Fredric, 1985. *Från Klara till City. Stockholms innerstad i förvandling*. Stockholm: LiberFörlag.

Rasmussen, Pernilla, ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790-1830”. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (4).

Sennefelt Karin, 2011. *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*. Stockholm: Stockholmia.

Rasmussen, Pernilla, ”Återbruk i modegarderoben, ca 1790-1830”. *Historisk Tidskrift för Finland* 100 (4).

Rappaport, Erika (red.), 2022. *A Cultural History of Shopping in the Age of Revolution and Empire*. London: Bloomsbury Academic.

Roche, Daniel, 1997. *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe-XIXe siècle)*. Paris: Fayard.

Runefelt, Leif, 2015. *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730-1830*. Lund: Nordic Academic Press.

Ryckbosch, Wouter, 2015. ”Early Modern Consumption History. Current Challenges and Future Perspectives”, *BMHN – Low Countries Historical Review* 130(1), s. 57-84.

Schmidt-Funke, Julia (red.), 2019. *Materielle Kultur und Konsum in der Frühen Neuzeit*. Köln: Böhlau Verlag.

Simonton, Deborah, Kaartinen, Marjo & Montenach, Anne (eds), 2015. *Luxury and Gender in European Towns, 1700-1914*. London: Routledge.

Smith, Kate & Finn, Margot (eds), 2018. *East India Company at Home, 1757-1857*. London: University College London Press.

Smith, Woodruff, 2002. *Consumption and the Making of Respectability, 1600-1800*. London: Routledge.

Stadin, Kekke, 2023. *Promenerandets historia. Från kungligt framträdande till folknöje*. Stockholm: Stockholmia förlag.

Stobart, Jon, 2008. ”Selling (through) Politeness. Advertising Provincial Shops in Eighteenth-Century England”, *Cultural and Social History* 5(3), s. 309-328.

Stobart, Jon & Blondé, Bruno (eds), 2014. *Selling Textiles in the Long Eighteenth Century. Comparative Perspectives from Western Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Stobart, Jon, Hann, Andrew & Morgan, Victoria, 2007. *Spaces of Consumption. Leisure and Shopping in the English Town, c. 1680-1830*. London: Routledge.

Stobart, Jon & Howard, Vicki (eds), 2020. *The Routledge Companion to the History of Retailing*. London: Routledge.

Stobart, Jon & Rothery, Mark, 2016. *Consumption and the Country House*. Oxford: Oxford University Press.

Stobart, Jon & Van Damme, Ilja (eds), 2010. *Modernity and the Second-Hand Trade. European Consumption Cultures and Practices, 1700-1900*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Styles, John & Vickery, Amanda (eds), 2006. *Gender, Taste and Material Culture in Britain and North America, 1700-1830*. New Haven: Yale University Press.

Sweet, Rosemary, 2012. *Cities and the Grand Tour. The British in Italy, c.1690-1820*. Cambridge: Cambridge University Press.

Synowiecki, Jan, 2021. *Paris en ses jardins. Nature et culture urbaines au XVIIIe siècle* Seyssel: Champ Vallon.

Trentmann, Frank, 2016. *Empire of Things. How We Became a World of Consumers, from the Fifteenth Century to the Twenty-First*. London: Allen Lane.

Trentmann, Frank (ed.), 2012. *The Oxford Handbook of the History of Consumption*. Oxford: Oxford University Press.

Ulväng, Göran, Lilja, Kristina & Murhem, Sofia, 2013. *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Möklinta: Gidlund.

Ulväng, Marie, 2012. *Klädeekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Möklinta: Gidlund.

Vainio-Korhonen, Kirsi, 2000. ”Handicrafts as Professions and Sources of Income in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Turku (Åbo). A Gender Viewpoint to Economic History”, *Scandinavian Economic History Review* 48(1), s. 40-63.

Van Damme, Ilja (ed.), 2022. *A Cultural History of Shopping in the Age of Enlightenment*. London: Bloomsbury Academic.

Vickery, Amanda, 2009. *Behind Closed Doors. At Home in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Vickery, Amanda, 1998. *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*. New Haven: Yale University Press.

Wassholm, Johanna & Östman, Ann-Catrin (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850-1950*. Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag.

Wischermann, Clemens & Shore, Elliott (eds), 2000. *Advertising and the European City. Historical Perspectives*. London: Routledge.

Ågren, Karin, 2007. *Köpmannen i Stockholm. Grosshandlares ekonomiska och sociala strategier under 1700-talet*. Uppsala: Uppsala universitet.

Åström, Anna-Maria, 2010/2011. ”Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet”, *Finskt museum* 117, s. 6-28.